

Prof. Jan Sokol - Oponentský posudek doktorské disertační práce:

Mgr. Ján Hreško:

Sloboda človeka a vzťah k druhému u Emmanuela Lévinasa

(PedF UK 2020)

Předložená disertační práce se týká různých pojetí svobody v jejich vztahu ke Druhému v díle Emmanuela Lévinase. Má 145 stran, z toho 5 stran bibliografie textů ve slovenčině, v češtině, ve francouzštině, angličtině a němčině, což dnes není ani u studentů filosofie obvyklé. Práce je pečlivě zpracovaná, téměř bez chyb a kultivovaně napsaná. Výklad je přehledně rozčleněn a dobře uspořádán, takže čtenář může autorův výklad dobře sledovat. To je u dosti neobvyklého Lévinasova pohledu na člověka i na vedení jeho argumentace stejně důležité jako obtížné.

Téma, které si autor zvolil, je pro pochopení díla Emmanuela Lévinase velmi významné, a přitom u něho nepřilíši zřetelně vymezené. I když se otázka či problém lidské svobody táhne téměř celým jeho dílem, sám pojem není nikde vysvětlen a Lévinas patrně chápe svobodu v celé šíři tohoto slova, jak je užíváme v běžném hovoru. Ještě větší nesnáze spočívá v tom, že Lévinas vidí svobodu poměrně kriticky, ve stálém napětí s odpovědností (vůči druhému, za druhého atd.) V jeho poválečném období, silně ovlivněném talmudickou ortodoxií, je totiž svoboda jednotlivce ve stálém podezření, že znamená právě vyvázání z nejrůznějších závazků a odpovědností. Přitom teprve v setkání s tváří, kde člověk zaslechne její kategorické „nezabiješ“ a uvědomí si šíři své nepodmíněné odpovědnosti, může překonat přirozené stanovisko „bez-božné existence“ a přijetím odpovědnosti vůči druhému a za něho může svoji svobodu ospravedlnit.

Práce je rozdělena do čtyř zhruba stejně dlouhých kapitol a uzavřena stručným „Závěrem“. Postup výkladu i rozvrh kapitol zhruba sleduje rozvrh nejznámějšího Lévinasova díla „Totalita a nekonečno“ z roku 1961, což pokládám za velmi dobré řešení. Počáteční a výrazně fenomenologické oddíly knihy totiž dobře představují Lévinasovo výchozí hledisko a připravují čtenáře na následující a obtížnější pasáže.

První kapitola „Oddelenosť telesnej a ekonomickej bytosti“ představuje Lévinasovu čistě fenomenologickou a nečekaně bohatou analýzu „přirozené“ lidské bytosti. Člověk počatý v téměř úplné závislosti na matce si nejprve buduje svou „oddělenou bytost“, což je nezbytná podmínka pro navazování vztahů. Tato bytost, poprvé radikálně oddělená porodem, pak vede svůj život v několika odlišných režimech, jež se různě střídají a navazují na sebe. Tím, jak podrobněji rozebírá pobyt „ekonomické bytosti“, Lévinas charakteristicky opouští platonizující výklad téměř celé evropské filosofické tradice od Sókrata až po Heideggera, či Sartra, které na člověku zajímá jen jeho vědomé nitro a život dospělé duše.

Základní režim pobytu je u Platóna charakterizován „péčí o duši“ a zájmem o věčně neměnné ideje jako přípravou na smrt, v novověké evropské filosofii poznáváním a u Heideggera „starostí“ a odhodláním čelit smrti. U Lévinase je nečekaně charakterizován „slastí“ a označen jako „koupání v živlu“, patrně s narážkou na prenatalní život, kde člověku nic nechybí, nic jiného nechce a do něhož se po celý

Život touží aspoň na chvíli vracet. Tento stav slasti je však časově omezen a dříve či později ho přeruší potřeba. Tu zpočátku ještě kryje matka, později se však člověk musí začít sám starat a dokonce soustavně pracovat a tvořit zásoby. Pro ty potřebuje kryté místo, chráněné před živly, kam ukládá výsledky své práce a které nakonec může opatřit i okny, odkud bezpečně sleduje okolí. Jeho doupe žena promění v domov, kam mohou zvát cizince a kde mohou přivítat i nové „oddělené bytosti“. Tím je ovšem člověk připoután k určitému místu, kde sám dospěl a naučil se rozlišovat mezi domácími a cizími. Čeká ho ještě, aby se i od tohoto místa osvobodil jako biblický Abraham.

Ve druhé kapitole, „Sloboda poznávajúcej bytosti a jej ospravedlnenie“ autor stručně charakterizuje Lévinasovu kritiku západní filosofie, která se nakonec sama omezila na pouhé pozorování a popis toho, co je. Dokonce i Husserlova intencionalita vyjadřuje konec konců sebestřednost a sebejistotu pobytu, který všechno vztahuje k sobě. Proti tomuto solipsismu Lévinas podle autora zdůrazňuje roli druhého jako absolutně jiného, kterou poznávání jakožto zmocňování se přehlíží, ba ruší.

Adekvátním přístupem ke druhému není tedy poznávání, nýbrž vztah a jeho nosič, totiž oslovení, řeč. Lévinas proto – v návazání na Saussura - rozlišuje mezi přísně aktuální mluvenou řečí (*le dire*) mezi dvěma nebo více přítomnými a tím trvalým, co bylo řečeno, čili výroky a texty (*le dit*, řečené). Pravdivost není dána jen vlastností (shodou...) výroku, ale i důvěryhodností řečníka, a i pravdivé poznání potřebuje ospravedlnění. Při hledání původu mých nepodmíněných závazků, které jsem si sám nedal, uvádí Lévinas myšlenku stvoření, která u něho nemá kosmologický, nýbrž antropologický a etický obsah. Bytost vybavená svobodou vzepřít se svému stvořiteli svědčí o jiném chápání svobody než sisyfovská vzpoura existencialistů: je totiž oprávněná („investovaná“) a stvořitelem chtěná.

Třetí kapitola „Člověk a dějiny“ začíná kritikou historismu a na druhé straně myšlenky „věčného návratu téhož“. Střízlivý fenomenologický pohled zde odhalí celou řadu paradoxů, jež volají po kritickém vyjasnění. Na prvním místě můžeme uvést napětí mezi dějinami, jak je zažívají současníci, a historiografií, popsanou, zpracovanou pamětí historických pramenů a interpretací. Druhý člověk je jistě „oddělená bytost“, která má své „pro sebe“, ale zároveň bytost společenská, jež se sama chápe jako součást rozmanitých skupin. V moderní společnosti se s ním obvykle setkáváme jen jako se zaměnitelným nositelem nějaké role a z vlastní zkušenosti víme, že je zároveň jak nezávislý, tak také svou existencí závislý na tisících anonymních „dodavatelů“, kteří mu obstarávají skoro všechno potřebné.

V pohledu historiografie se tyto podstatné aspekty existence objevují jen výjimečně, neboť minulost je v ní redukována na fixovaná, už nehybná, a tedy mrtvá fakta. Lévinas naproti tomu zdůrazňuje význam příběhů, vyprávěných účastníky, kteří v nich nesdělují jen „co se stalo“, ale také proč a k čemu. Vynález 19. století – historický román – dovede podat i historikovi nedostupné stránky minulosti, jako je smysl nebo možnost lítosti a odpuštění. Lévinas se zde opírá o specificky „židovskou“ filosofii dějin, jak ji zachytila Tóra a talmudická literatura. To mu umožňuje překročit meze Hegelovy filosofie dějin a vyložit i smysl a místo eschatologie, byť čistě filosofické.

Čtvrtá a poslední kapitola „Sloboda nekonečně zodpovědného“, tvoří vrchol práce a podává výsledek autorova zkoumání. Začíná srovnáním Lévinasova pojetí s Heideggerovým a s pozdním dílem Patočkovým. Oceňuje, že Patočka překonal Heideggerův individualismus, pochopil svobodu jako fenomén zároveň společenský a zdůraznil význam tělesné a společenské stránky života. Přesto i pro něho zůstává zjevení pravdy vrcholem a cílem lidského života. To se projevuje i v charakteristickém „pokušení filosofa“, který odmítá přijmout cokoli, co předem neanalyzoval. Jenže podle Lévinase člověk přijímá třeba etický řád, „etický apel tváře“ dřív, než mu porozuměl. Moje zodpovědnost neplyne z mé volby, nýbrž z povahy mé existence jako „předvolání“, „vyvolení“ či „prvorozenství“.

V Závěru autor shrnuje, že u Lévinase lze najít trojí „chápání či rovinu“ svobody:

1. Vnitřní svobodu individua, interioritu, která jiné převádí na totéž, kam patří i svoboda poznávání.
2. Svobodu vůči Druhému, svobodu jako odpovědnost, štědrost, důvěru.
3. Reálnou, společenskou či politickou svobodu, zajišťovanou státem, zákony, institucemi.

Mezi původními Lévinasovými přínosy k chápání svobody autor zmiňuje uznání společenské stránky svobody, která nicméně nemusí být chápána mocensky a silově, pochopení Druhého jako toho, koho se nemohu zmocnit, a chápání spravedlnosti jako víc než jen rovnosti. Ačkoli svoboda nepatří mezi ústřední témata Lévinasova soustavného zkoumání, objevuje se téměř ve všech jeho spisech a to ve velmi originálním podání.

Úkolem oponenta je také poukázat na slabiny a nedostatky práce, což po mém soudu v případě Hreškovy práce není snadné. Jak je z předchozího patrné, považuji ji za velmi dobrou, dobře rozmyšlenou a napsanou, takže své nesnadné téma předkládá čtenáři zřetelně a čitelně. Na otázky, které si na počátku položil, nabízí srozumitelné odpovědi.

Abych však přece jen splnil oponentskou povinnost, za jistou slabinu práce považuji určitý nedostatek kritičnosti. Ve snaze zvýraznit svůj výklad Lévinas často přehání, což by měl interpret připomenout. Učitel přirozeně rád vidí, když se student dílu svého Mistra oddaně věnuje, časem by ale žák měl umět dát najevo, když Mistr říká věci, které je obtížné přijmout. Na druhé straně by měl čtenáři důležité pojmy vysvětlit, i když to Mistr opomněl. Tak by na str. 33 bylo namísto vyložit pojem „zranitelnost“ (*vulnerabilité*), což je pro Lévinase jakýsi superlativ k pojmu citlivosti. Na str. 46 autor správně připomíná, že bez materiality by nebylo sociability, dotyku ani utrpení. Vzhledem ke kontextu by však stálo za připomenutí, že by nebylo ani komunikace a mluvení (*le dire*) vůbec, neboť ani řeč a dokonce ani myšlení se neobejdou beze svých hmotných nosičů, což řada filosofů patrně přehlídí.

Jedním z klíčových pojmů Lévinasovy etiky je spravedlnost, což je pojem přinejmenším dvojznačný. Aristotelés rozlišuje „aritmickou“ (rovnost) a „geometrickou“, která může odměňovat podle zásluh nebo potřeb atd. Jinou nebezpečnou dvojznačnost vystihl Nietzsche výrokem: „... když člověk říká: ‚Jsem spravedlivý‘ (*gerecht*), myslí tím ‚pomstěný‘ (*gerächt*).“ Justitia drží v ruce nejen váhy, ale také meč.

Podle Lévinase má být člověk „radikálně neshovívavý k sobě“ (str. 66), což ovšem nejde dohromady ani s jeho vlastním popisem pobytu jako „slasti“, natož pak se silně nadsazeným tvrzením, že být židem znamená „zodpovídat za všechny“ (str. 107). Pokud se na str. 103 cituje spojení „nenásilná eschatologie“, je to v běžném smyslu obou slov protimluv: biblická eschatologie zahrnuje nejen soud a případný trest, ale i kosmické katastrofy a masové utrpení. Na str. 108 je citát z Lévinasovy „Filosofie hitlerismu“, že „duši je dána schopnost osvobodit se od toho, co bylo“. Tak si to představoval Švandrlíkův major Terazky - „čo bolo, bolo, terazky som majorom“ - kdežto v židovské ani křesťanské tradici rozhodně nejde o „schopnost“, nýbrž o naději duše.

Na str. 126 čteme, že před tváří druhého „už viac nemožem všetko“, jako kdybychom to jindy mohli. Na str. 132 čteme, že může být i „záujem presadiť se na úkor iného“, jako kdyby prosazování zájmu mohlo být něco jiného. Zodpovědnost „nemože byť splnená“ (str. 127) a týká se i „pronásledovateľov“ (str. 129), což pojem zodpovědnosti fakticky diskvalifikuje. Čtenář naopak možná slyšel římskou právní zásadu *ultra posse nemo tenetur* („co není možné, nemůže být povinné“) a pokud tento protimluv není nějak vysvětlen, patří také k těm nedorozuměním, jež Lévinasovu argumentaci a celou filosofii diskreditují. Podobně nepochopitelná v kontextu Lévinasovy antropologie je věta „Mám právo být?“ (str. 132)

Tyto Lévinasovy drobné nepřesnosti a emfatické nadsázky nejsou ovšem námitkami proti uchazeči, nýbrž náměty k diskusi a k jeho další práci.

Na závěr ještě jednou opakuji, že práci považuji za **velmi dobrou** a rozhodně **doporučuji** k přijetí. Po drobných úpravách by měla vyjít tiskem.

V Praze 12. srpna 2020

Prof. Jan Sokol, PhD, CSc.